

Марія ЗУБРИЦЬКА

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
БОЙКІВСЬКИХ ГОВІРОК У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ
ІВАНА ФРАНКА**

У статті проаналізовано діалектизми, які функціонують в оповіданнях Івана Франка. Виокремлено лексико-семантичні групи діалектної лексики у художньому дискурсі. На основі аналізу лексико-семантичних особливостей простежено ступінь збереження діалектизмів у сучасних бойківських говірках та їх уходження до літературної мови. Здійснено спробу з'ясувати конотативне значення діалектних лексем у контекстуальній реалізації.

Ключові слова: діалектизм, говірка, діалектний континуум, ізолексема, контекст, конотація, дискурс, лексико-семантичні групи.

Постановка проблеми. Діалектологія з початку свого зародження розвивалася як наука порівняльна і передусім порівняльно-історична. У наш час, коли ареальний підхід став у багатьох випадках визначальним, діалектний континуум часто сприймається як розгорнута у просторі і часі діахронія мови, яка знаходить відображення в художньому дискурсі.

Для спроб реконструювати не тільки деякі елементи національної, духовної і матеріальної культури (мовної, обрядової, предметної), а також їхні структурні особливості й локальні відмінності важливе значення має художній дискурс, особливо якщо він створений неперевершеним знавцем рідного краю та його мови – Іваном Франком. Однак вивченню діалектної лексики, що в дискурсі має здатність відтворити світосприймання персонажа, його асоціативне та практичне мислення, приділено незначну увагу. Втім рідний для Івана Франка бойківський говір становить невід'ємну складову південно-західного наріччя. Зазвичай, вивчають діалектизми, користуючись лексикографічними працями, однак, на нашу думку, цікавим є розгляд лексико-семантичних груп, які в художньому дискурсі відображають загальнонародну концептуальну картину побуту сучасних Франкові селян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До лінгвостилістичного аналізу творчості Івана Франка неодноразово зверталися вчені-мовознавці. У першій половині ХХ ст. з'явилися наукові розвідки В. Сімовича та Л. Луціва. Проблеми Франкового розуміння літературної мови та діалектів були об'єктом зацікавлення в студіях Ф. Жилка, М. Жовтобрюха, І. Ковалика. Мову художніх творів

Івана Франка досліджували Т. Панько, Я. Януш, О. Сербенська, Я. Закревська, Л. Полюга, В. Грещук, Т. Космеда, Л. Лисиченко. Ці дослідники зазначали, що в мові творів письменника відносно широко репрезентовано діалектну лексику, яка охоплює різні тематичні групи, а говіркові елементи сприяють переважно типізації мови персонажів. Про лексичні особливості бойківських говірок можна знайти інформацію в численних лексикографічних працях. Системно проаналізували лексику цього діалектного масиву М. Онишкевич, Я. Рігер.

Мета статті – дослідити лексико-семантичні групи діалектної лексики в художньому дискурсі, виокремити власне бойківські та ті лексеми, що поширені, крім Бойківщини або її частини, також і в інших сусідніх говорах.

Виклад основного матеріалу. Засвоюючи рідну мову, мовець сприймає відповідну картину світу, яку відображає у своєму мовленні. Пізнання дійсності залежить від виховання батьків і довілля, знання звичаїв і обрядів, суспільно-політичної ситуації. Мова – живий інструмент творення художнього світу. Іван Франко – прихильник бачення літературного твору як філософії життя. На думку мовознавців, діалектизми в творах Івана Франка не становлять значного відсотка лексики [3, 11]. Це переважно окремі елементи, які не перешкоджають розумінню змісту Франкових творів, однак стали здобутком загальноукраїнської культури.

Аналіз дискурсу творів Івана Франка засвідчує певну кількість ізолексем бойківських говірок. Оскільки ця діалектна система ще недостатньо вивчена як у синхронії, так і в діахронії, то матеріал творів автора має стати ґрунтовною джерельною базою для встановлення окремих типів різних рівнів діалектних систем.

Професор І. Матвіяс вважає, що мовна свідомість Івана Франка формувалася протягом тривалого часу і мала кілька джерел [3, 10]. Передусім це бойківський говір, а також бойківський і ширше – західноукраїнський фольклор. Другим мовним джерелом, яке позначилося на творчості молодого письменника, була літературна книжна галицька мова. На пізніших етапах творчості Івана Франка його мовною базою слугували західноукраїнський варіант літературної мови М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, М. Устияновича, Ю. Федьковича та інших письменників і культурних діячів у Галичині і Буковині, з одного боку, та мова східноукраїнських письменників І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, О. Стороженка, М. Костомарова, С. Руданського – з іншого. Що ж до бойківських говіркових елементів у західноукраїнському варіанті літературної мови, то до Івана Франка вони репрезентовані в мові творів А. Могильницького.

У творчій спадщині Івана Франка є кілька розвідок, що стосуються характеристики деяких карпатських говорів – бойківських, гуцульських, лемківських, серед яких найближчими письменникові були рідні, бойківські говірки. Саме ними Каменяр цікавився усе своє творче життя, звертаючи увагу на визначення їхніх меж, шляхи формування і найважливіше – на збирання фольклорного і діалектного матеріалу. Іван Франко повсякчас заохочував до цього

і тому звертався з «уклінною просьбою до всіх любителів нашого народу і його гарної образної, та багатомовним досвідом збагаченої мови, не покидати її далі своїх заходів коло збирання тих коштовних перлин» [2, 301].

Більшість дослідників відзначає, що до фіксації діалектних матеріалів Іван Франко був дуже вимогливим, постійно дбав, щоб вони були «автентичними», повністю зберігали регіональні діалектні особливості, були географічно локалізованими, тобто щоб зібраний матеріал мав справді наукову вартість [3, 337]. Такими критеріями керувався письменник у власній збирацькій діяльності, за такими ж критеріями оцінював і працю інших. Бойківські говірки найвиразніше виявляються в лексиці творів Івана Франка. Фонетичні й граматичні діалектизми загалом відображають особливості галицько-буковинської групи південно-західних говорів, що були притаманні тодішньому західноукраїнському варіантові літературної мови. Іван Франко активно вникав у всі сфери суспільного життя, тому діалектні елементи в мові його творів були цілком природними.

Основу словникового складу творів Івана Франка становить загальнонародна українська лексика. Однак значна кількість діалектизмів типізуються як лексеми, притаманні власне бойківським говіркам. Вони формують сім семантичних груп, зокрема на позначення: 1) членів сім'ї, родинних та сімейних зв'язків; 2) осіб за родом діяльності чи національною приналежністю; 3) назв будівель, сільськогосподарських споруд; 4) назв продуктів харчування, страв; 5) назв одягу; 6) дій, процесів, станів; 7) назв рослин і тварин.

1. Лексика на позначення членів сім'ї, родинних та сімейних зв'язків.

У дискурсі оповідань Івана Франка збереглося чимало архаїчних слів спільнослов'янського або іноді й праслов'янського походження. Для місцевої лексики характерне, наприклад, найбільш повне збереження давнього східнослов'янського найменування спорідненості та свояцтва. Так, для назви батька вживаються слова *нянько*, *тато*, *отиць*. Сема *материн батько* реалізується у лексемах *дідо*, *дідик*; *брат батька* – *стрик*; *братова дружина* – *стрийна*; *брат матері* – *вуйко*; *чоловіків або жінок брат* – *швагер*; *сестра чоловіка або жінки* – *свість*; *чоловік* – *газда*, *чулувік*; *жінка* – *жона*; *батьки чоловіка* – *свекор*, *свекра*; *тітка* – *цьоця*, *цьотка*, *тета* та ін. Напр.: *Поглянь на цього вітця, на його тверді спрацьовані руки* (Фр., 232). В оповіданні «Яць Зелепуга» трапляються також стилістично марковані форми слова «батько» – *вітчище*, напр.: *...бодай би ваш вітчище був так змарнів, заки я його пізнала; татуньо: Он мої небіжчик татуньо, дай їх там Господи душеньці легко, вйтували, вйтували, та й яка їх із-за того дяка прийшла?* (Фр., 241)

Пестливо-ласкава форма слова *кумунцю* від «кума», вочевидь, є етикетною формою звертання, що збереглася і до наших днів, напр.: *От видите, кумунцю, – почала Гутачка* (Фр., 391). Шанобливими формами вважаються звертання *братове*, *панове*, *швагрове*, напр.: *Не вішайте мі, панове, за шию, бо я ся дуже скобочу* (Фр., 398). До цієї групи зараховуємо іменник *материзна* – спадок по матері, напр.: *Той поганин у живі очі відпер тоту кроваву сиротинську материзну* (Фр., 396).

2. Лексика на позначення осіб за родом діяльності чи національною належністю.

Ця група лексем доволі розгорнута. До неї входять як власне українські, так і запозичені лексеми. Усю сукупність слів цієї групи можна умовно поділити на декілька підгруп:

1) назви на позначення осіб за національністю: *цигани, монголи-песиголовці*, напр.: *Старий **циган** усе ще стояв мов онімилій* (Фр., 160);

2) група конотативних, емоційно забарвлених лексем: *суспільне потерб'я, бойця погана, луп'яр, капцан, нехрист, волоцюга, поганин, ошуканець, дурилюд, проноза, крутий, катюга, людодід, живодерник, убійця, згубник, забіяка, бешикетник, волоцюга, пияка*. Негативно-оцінна внутрішня форма цих лексем відповідно знижує емоційний ступінь назви до експресії зневажливості, напр.: – *Продав, **поганин**, продав уже й решту ґрунту...* (Фр., 347); *А однак ж Юдці не було суджено вмерти **капцаном*** (Фр., 354); – *Ба, навіть не можу хоч би якого мізерного **волоцюгу** або діда жєбручого арештувати!* (Фр., 380).

Зазвичай, такі номінативні лексеми характеризуються народнорозмовною сферою вжитку, у тексті вони виступають не окремими визначальними штрихами, а цілими ампліфікаційними рядами, що сприяє конденсації вираження певних почуттів, зокрема, ненависті, презирства, зневаги тощо,

3) назви на позначення роду занять: *шандар, війт, пан професор, дід жєбручий, торбей, рубач, отаман, окоман (економ), злісний (лісник), завідатель, посесор, мандатор, волар, трач, гонтар, ловець, панотець*, напр.: ***Панотець** вдоволено потирає руки* (Фр., 397); *Сходилися сюди **воларі, рубачі, трачі і гонтарі*** (Фр., 9).

3. Лексика на позначення назв будівель, сільськогосподарських споруд.

Це, безперечно, одна з найдавніших груп, оскільки семантика пов'язана з будівництвом, життям і побутом селян: *яскиня, хижа, курна хата, сіни, шопа, улій, тартак, каменця, будова*, напр.: *Мало-помалу під руками тої маси робочого люду росте велика **каменця*** (Фр., 87); *У школі був гомін, як в **улію*** (Фр., 176); *Увійшли до **сіней**, у яких було зовсім темно. Дрімає в сумерку вбога мужицька хата* (Фр., 231).

4. Лексика на позначення назв продуктів харчування, страв.

Процес переходу слів до категорії архаїзмів легко простежується на прикладах назв, що позначають продукти харчування, страви, характерні для бойківської кухні: *будз (овечий сир), оципок (вівсяна паляниця), бєвка (лемішка), варені в лупині бараболі, гарбата (чай), пироги з сиром, росіл*, напр.: *Гутак їв пильно і мовчки гарячий покріпляючий **росіл**, приперчивши і присоливши його належито* (Фр., 392); *Попоївши молока і **будза**, жандарм положився на лаві* (Фр., 161); *Мама капнуть йому молока до тої **бєвки*** (Фр., 203).

5. Лексика на позначення назв одягу.

До цієї групи належать лексеми *кожух, кучма (хутряна шапка), перемітка, сіряк, чака з когутячим пір'ям (капелюх), гуня (верхній одяг з овечої шерсті), сіряк верхній одяг з домотканого полотна), кайстровий капелюх, реверенда*

(*ряса*), *онучі*, *ходаки*, напр.: *Панотець Атанасій убрали нову реверенду і білосиній обойчик* (Фр., 397); *Він похитував пишно сивим кайстровим капелюхом* (Фр., 393); *...зачали довкола нього збиратися гідні-поважні люди у гунях, сягаючих по нижче колін, в сіряках із білої сірячини, а декотрі, хто старший, то і в кожухах* (Фр., 398); *Намотав на ноги потрійні онучі, обувся у шкіряні ходаки, взяв на себе кожух, кучму на голову і пустився в дорогу ід каменеві* (Фр., 162).

6. Лексика на позначення дій, процесів, станів.

Спостереження над текстами Франкових оповідань дає підстави визначити такі найтипівіші ізолекси на позначення дій: *видіти* (*бачити*), *випантрувати* (*вистежити*), *трафити* (*потрапити*, *вцілити*), *парцувати* (*вистежувати*), *ослонювати* (*обороняти*), *обахморити* (*одурити*), *здовжитися* (*заборгувати комусь*), *перепудитися* (*перелякатися*), *попіснити* (*втратити настрій*, *мати поганий вигляд*), *розишбатися* (*бути запопадливим*), *микати* (*смикати*), *фалатати* (*відрізати*, *кришити*), *затроїти* (*отруїти*), *кокоїжитися* (*бундючитися*, *виявляти невдоволення*), *пендичити* (*докучати*, *швидко говорити*), *обпорядити* (*навести лад*; *одягнути небіжчика*), *пазолити* (*мозолити очі*), *дюгувати* (*шпигати*, *колоти*), *бурнигатися* (*змагатися*), *догурити* (*допекти*), *досвідити* (*переконатися*), напр.: – Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька... (Фр., 114); *Проклятий буквар, що його він [Гриць] за час цілорічної натуги над науковими питаннями поширнав і пофалатав трохи не на січку, прокляте «а баба галамага» і прокляті професорські причинки та захохоті до науки так надоїли йому, що він аж вихуд...* (182).

Дієслова цієї групи здебільшого мають емоційно насичену семантику, часто негативно конотовану. Наявна у словах експресія, реалізуючись у контексті, використовується для лаконічного вираження суб'єктивного ставлення до дій персонажів. Іноді ці дієслова відображають сторони людського життя, особливості вдачі.

7. Лексика на позначення назв рослин і тварин.

Ця група охоплює іменники, у структурі яких відображено певну діалектну специфіку: *колонні* (*коноплі*), *медведі* – вияв такого мовного явища, як метатеза, *кукурудзи* – зразок синекдохи, вживання множини в значенні однини, напр.: *...ізвивався, через плоти скакав, у кукурудзи і колонні ховався* (Фр., 89).

У назвах тварин та птахів теж трапляються діалектні лексеми: *жовна* (*дятел*), *дик* (*кабан*), *медвідь* та ін., напр.: *Пестропера сойка хрипіла у вершках смерек, зелена жовна довбала своїм залізним дзьобом кору* (Фр., 14); *Медведі дрімали, стадо диків рохкало* (Фр., 12).

Висновки. Основу словникового складу діалектної лексики становить, звичайно, загальнонародний лексичний фонд, проте для дискурсу Івана Франка характерне велике розмаїття специфічно бойківських діалектизмів, які не зафіксовані лексикографічними працями.

Аналіз текстів Франкових оповідань дозволяє виділити сім основних лексико-семантичних груп: *лексика на позначення членів сім'ї, родинних та*

сімейних зв'язків, осіб за родом діяльності чи національною належністю, назв будівель, сільськогосподарських споруд, назв продуктів харчування, страв; одягу, рослин і тварин; лексика на позначення дій, процесів, станів. У межах кожної тематичної групи наведено найхарактерніші типово бойківські лексеми. У лексиці говірок, як доводить дискурс Франкових оповідань, побутує також чимала кількість запозичень з інших мов, передусім сусідніх – польської, словацької та німецької, а також близькоспоріднених говорів.

Автор свідомо вводив у художній дискурс діалектний матеріал, уможливаючи індивідуалізацію мовлення персонажів, розширюючи емпіричну базу загальнонародної мови. Перспективи подальших наукових розвідок пов'язуємо з поглибленим вивченням діалектного сегмента в канві художньої прози Івана Франка, оскільки в текстах знаходять відображення лексичні, морфологічні та синтаксичні явища, притаманні більшості бойківських говірок.

Література

1. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1984. – 264 с.
2. Матвіяс І. Діалектна основа мови в творах І. Франка / Іван Матвіяс // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 11–16.
3. Франко І. Я. Літературна мова і діалекти / І. Я. Франко // Франко І. Твори : в 20-ти т. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 16. – С. 337–338.
4. Яким М. Б. З діалектології Бойківщини / М. Б. Яким, М. І. Зубрицька. – Дрогобич, 2002. – 168 с.

References

1. Hrytsenko P. Yu. Modelyuvannya systemy dialektnoyi leksyky / P. Yu. Hrytsenko. – K. : Nauk. dumka, 1984. – 264 s.
2. Matviyas I. Dialektna osnova movy v tvorakh I. Franka / Ivan Matviyas // Movoznavstvo. – 2003. – № 1. – S. 11–16.
3. Franko I. Ya. Literaturna mova i dialekty / I. Ya. Franko // Franko I. Tvory : v 20-ty t. – K. : Nauk. dumka, 1979. – T. 16. – S. 337–338.
4. Yakym M. B. Z dialektolohiyi Boykivshchyny / M. B. Yakym, M. I. Zubryts'ka. – Drohobych, 2002. – 168 s.

Джерела фактичного матеріалу

Фр. – Іван Франко. Зібрання творів : у 50-ти т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка. – 1978. – Т. 16. – 512 с.

Зубрицька Марія. Лексико-семантичні особливості бойківських говорів в художественному дискурсі Івана Франка. В статті проаналізовані діалектизми, функціонуючі в розповідях Івана Франка. Визначені лексико-семантичні групи діалектної лексики в художественному дискурсі. На основі аналізу лексико-семантичних особливостей прослідковано міру збереження діалектизмів в сучасних бойківських говорах і

степень их адаптации в литературном языке. Сделана попытка выяснить коннотативные значения диалектных лексем в контекстуальной реализации.

Ключевые слова: диалектизм, говор, диалектный континуум, изолексема, контекст, коннотация, дискурс, лексико-семантические группы.

Zubrytska Mariya. Lexical semantic peculiarities of Boykian dialects in the literary discourse of Ivan Franko. *The article analyses dialect words, functioning in Ivan Franko's stories. An attempt to distinguish lexical-semantic groups of dialect vocabulary in literary discourse as well as to define the semantics of dialect lexemes and their connotative meanings in contextual realization has been made. The analysis of their lexical semantic features will enable to trace the measure of preservation of dialect words and their penetration into the literary language.*

Key words: dialect words, dialect, dialect continuum, isolexeme, context, connotation, discourse, lexical semantic group.